

«بسم الله الرحمن الرحيم»

موضوع: «نقش ولایت فقیه در زمینه سازی امر ظهور»

زهرا سبزی^۱

ولایت فقیه به عنوان استمرار خط امامت در عصر غیبت، نقش اساسی در هدایت جامعه اسلامی و زمینه سازی برای ظهور دولت کریمه دارد. چه بسا مبانی روایی و نقلی بسیاری در این خصوص ذکر شده است و مبانی عقلی بر این روایات تاکید می کنند. این مقاله با روش توصیفی و تحلیلی به بررسی پیوند نظری و عملی ولایت فقیه با حکومت جهانی امام مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) پرداخته است. ابتدا مبانی کلامی و عقلی ولایت فقیه و نسبت آن با آموزه های مهدویت تبیین شده و سپس کارکردهای آن در عرصه های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و بین المللی و آسیب هایی که در این امر وجود دارد پرداخته و راهکارهایی نیز در این خصوص ارائه شده است. نمونه این پژوهش نشان می دهد که جمهوری اسلامی ایران به عنوان اولین الگوی عینی ولایت فقیه می تواند مقدمه تمرینی برای دولت جهانی حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) باشد و با تحقق عدالت و تبیین درست زمینه ساز ظهور شود.

کلید واژه: زمینه ساز، مهدویت، ولایت فقیه

^۱. طلبه سطح ۲، مرکز مدیریت حوزه علمیه الزهراء (ع)،

مقدمه

یکی از بنیادی‌ترین مباحث اندیشه‌های سیاسی شیعه در عصر غیبت موضوع ولایت فقیه و نسبت آن با مهدویت است. شیعه معتقد است که زمین هیچگاه از حجت الهی خالی نمی‌شود. چنانکه در روایت آمده است «الْأَرْضَ لَا تَخْلُو مِنْ حِجَةِ اللَّهِ إِلَّا ظَاهِرًا مَشْهُورًا وَ خَائِفًا مَسْتُورًا» در عصر غیبت این حجت الهی امام مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) است که از نظرها پنهان است. اما جامعه اسلامی نیازمند رهبری دینی برای استمرار شریعت و مقابله با طاغوت هاست. ولایت فقیه در چنین بستری به عنوان نظریه‌هایی برآمده از قرآن، سنت و عقل به این نقش حیاتی می‌شود.

با پیروزی انقلاب اسلامی ایران و تحقق ولایت فقیه در قالب نظام جمهوری اسلامی شیعی فرصتی تاریخی یافت تا در عرصه عمل نیز کارآمدی خود را نشان دهد. ولایت فقیه نه تنها می‌تواند جامعه‌ای مستقل و مقاوم بسازد بلکه الهام بخش جنبش‌های اسلامی و جبهه مقاومت در سطح منطقه و جهان بوده است؛ با این حال مسیر ولایت فقیه به سمت دولت کریمه مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) خالی از چالش نیست و آسیب‌هایی و نیز موانعی وجود دارد باید شناسایی و رفع شود از سوی دیگر راهکارهایی مانند جهاد تبیین، عدالت اجتماعی، آموزش تقویت محدودیت و گسترش دیپلماسی فرهنگی می‌تواند به اجرای بهتر نقش ولایت فقیه در زمینه سازی ظهور بپردازد.

در این مقاله سعی شده است با تبیین مبانی نظری، بررسی آثاری و تحلیل‌ها و راهکارها نشان دهد که ولایت فقیه حلقه‌ای واسط میان عصر غیبت و عصر ظهور است و جمهوری اسلامی ایران می‌تواند نمونه کوچکی از دولت کریمه و مقدمه‌ای عملی الهی در ایجاد حکومت جهانی عدل مهدوی باشد.

۱ مبانی نظری و مفهومی

۱-۱. ولایت فقیه در اندیشه شیعی

ولایت در لغت فارسی یعنی حکم، سلطنت، حکومت، زمامداری است.^۱ کلمه ولایت در بردارنده تدبیر امور قدرت و ابهام فعل است و تا زمانی که این سه امور در کسی جمع نشود، والی بر او اطلاق نمی‌شود و دارای منصب ولایت نیست.^۲

فقه در لغت به معنای فهم، فطانت و درک عمیق و دقیق آمده است و اساس در ریشه آن به گشودن و شکافتن باز می‌گردد و فقیه به کسی اطلاق می‌شود که دارای فهم عمیق و دقیق است، احکام را می‌کاود و گره‌ها و معضلات آن را می‌گشاید و حل می‌کند.^۳

اما مقصود از ولایت فقیه در اصطلاح شرعی، سلطه، سلطنت است و به تعبیری دیگر، قدرت شرعی و قانونی است که شارع آن را به اصالت (مانند: ولایت پدر و جد پدری) یا به صورت عرضی (مانند: ولایت وصی) جعل نموده است و به صاحب آن اجازه می‌دهد در امور دیگری (اعم از جان و مال و یا هردو) دخالت نماید.^{۴ و ۵}

ولایت به اعتبارات گوناگون به انواع مختلف تقسیم می‌شود که در اینجا مقصود در اعتبار است:

الف: به اعتبار مولی علیهم: به این اعتبار نیز ولایت به دو قسم خاص تقسیم می‌شود که مقصود از ولایت خاص همان ولایت پدری و و جد پدری بر صفار است. «ولایت عام» ولایت امام به حاکم و ولی فقیه بر اموال و نفوس است و به طور اجمال جمیع مردم را شامل می‌گردد.^۶

ب: به اعتبار کمال و بلند مرتبه بودن: به این اعتبار نیز ولایت به چند قسم تقسیم می‌شود که عبارتند از: ولایت خداوند، ولایت پیامبر و امامان و ولایت فقیه که ولایت فقیه جامع الشرایط از شئون و مراتب ولایت تشریعی پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام می‌باشد زیرا فقیه از سوی آنان منصوب می‌گردد.^۷

۱. طباطبائی، انعلوان، فرهنگ نوین عربی به فارسی، ص ۸۱۵.

۲. ابن اثیر، شهایه فی غریب الحدیث و الاثر، ج ۵، ص ۲۲۷.

۳. ابن فارس، معجم مقایسه اللغة، ج ۴، ص ۴۴۲.

۴. طباطبائی یزدی، العروه الوثقی، ج ۶، ص ۴۱۳.

۵. بحر العلوم، لغة الفقیه، ج ۳، ص ۲۲۱-۲۲۵.

۶. جمعی از نویسندگان، موسوعه احکام الاطفال و ادلتها، ج ۱، ص ۵۳۲.

۷. بحر العلوم، اللغة الفقیه، ج ۳، ص ۲۲۱-۲۲۵.

۱-۲. مبانی قرآنی و روایی ولایت فقیه

الف) آیه اولی الامر: آیه «یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اطِيعُوا اللَّهَ وَ اطِيعُوا الرَّسُولَ بِاللَّهِ وَ اُولِی الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِی شَیْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَ الرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ یَوْمِ الْآخِرِ بِكَ خَيْرٌ وَ احْسِنُ تَأْوِيلًا»^۱ آیه اولی الامر یا آیه اطاعت نام گذاری شده است^۲ که بر لزوم اطاعت مردم از خدا به رسول خدا و اولی الامر دستور داده است این آیه و چند آیه‌ی بعد از آن را درباره یکی از مهم‌ترین مسائل جامعه یعنی «رهبری» آن می‌دانند و این که مراجع واقعی مسلمانان را در حل مسائل مختلف دینی و اجتماعی مشخص می‌سازد.^۳ عطف اولی الامر بر پیامبر ﷺ، بدون تکرار «اطیعوا» نشانه‌ی این است که همان گونه که اطاعت از رسول خدا ﷺ مطلقاً واجب است، اطاعت از اولی الامر نیز بی قید و شرط واجب است.^۴

به اعتقاد امام خمینی (رحمه الله علیه) اولی الامر به جهت این که جانشین نبی است، باید حاکم عادل باشد از همین رو در برخی روایات از نشانه شناخت اولی الامر عمل و احسان معرفی شده است.^۵ امام خمینی (رحمه الله علیه) با توجه به آیه مذکور معتقد است به حکم عقل. ممکن نیست که خداوند به اطاعت از حاکمان و سلاطین امر کند با این که میدانند این سلاطین چه ظلم‌ها و فسادهایی انجام می‌دهند از این رو همراه کردن اطاعت اولی الامر، خدا و رسولش نشان می‌دهد که اولی الامر باید کسانی باشند که در تمامی احکامی که صادر می‌کنند، حکمی بر خلاف دین خدا نگویند و بر خلاف دین نگویند و برخلاف آن عمل نکنند، بلکه وجوب اطاعت اولی الامر از جانب حق تعالی بر امت‌ها، نشان می‌دهد که حکومت اسلامی تنها باید یک حکومت باشد تا هرج و مرج لازم نیاید.^۶

ب) روایات

روایات بسیاری در خصوص حکومت و ولایت فقیه وجود دارد که در ادامه به چند مورد از آنها اشاره می‌کنیم.

۱. نساء/ آیه ۵۹.

۲. علامه حلی، نهج الحق، ص ۲۰۳.

۳. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۳، ص ۴۳۳-۴۳۵.

۴. طباطبائی، المیزان، ج ۴، ص ۳۹۱.

۵. امام خمینی، مصباح الهدایه، ص ۴۱.

۶. امام خمینی، کشف الاسرار، ص ۱۰۹-۱۱۳.

۷. امام خمینی، تنفیص الاصول، ج ۳، ص ۵۶۱.

از امام باقر علیه السلام نقل شده است که: «خدای تعالی فرموده است هر آینه عذاب می‌کنم هر مردمی که در اسلام تن به زیر بار هر امام ستمگری که از طرف خدا نسبت می‌دهند و از او اطاعت می‌کنند اگرچه باشند آن مردم در اعمال خود نیک و با تقوی و هر آینه را می‌آموزم و عفو می‌کنم از هر رعیت و جمعیتی که تحت سرپرستی و ولایت امامی عادل که از طرف خداوند است قرار گرفته‌اند اگرچه باشند آن مردم در اعمال خود (یعنی اعمال شخصی) ظالم و گناهکار» این روایت به روشنی دلالت دارد بر این که وظیفه مردم در هر زمانی آن است که حکومت عدل الهی را توسط رهبری عادل که از طرف خداوند است به وجود آورند و تن به زیر حکومت‌های غیرالهی ندهند.^۱

* حدیث «العلماء ورثة الانبياء»^۲ روایتی از امام صادق علیه السلام به نقل از رسول خدا صلی الله علیه و آله است که در آن عالمان، وراثت پیامبران معرفی شدند.^۳ از این حدیث برخی فقیهان برای اثبات ولایت فقیه استفاده کرده‌اند و رهبری جامعه را نیز از شئون پیامبران دانسته‌اند که از آن‌ها به عالمان منتقل می‌گردد.^۴

* روایت «مقبوله عمر بن حنظله»: عمر بن حنظله می‌گوید از امام صادق علیه السلام درباره دو نفر از دوستانمان (یعنی شیعه) که نزاعی بینشان بود در مورد قرض یا میراث، و به قضاوت برای رسیدگی مراجعه کرده بودند، سوال کردم که آیا این رواست؟ فرمود: «هر که در مورد دعاوی حق یا دعاوی ناحق به ایشان مراجعه کند. در حقیقت به طاغوت (یعنی قدرت حاکمه ناروا) مراجعه کرده باشد و هر چه را که به حکم آنها بگیرد، در حقیقت به طور حرام می‌گیرد گرچه آن را که دریافت می‌کند حق ثابت اول باشد؛ زیرا که آن را به حکم و با رای «طاغوت» و آن قدرتی گرفته که خدا دستور داده به آن کافر شود. خدای تعالی می‌فرماید: «يُرِيدُونَ أَن يُتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ» پرسیدم چه باید بکنند، فرمود: باید نگاه کنند ببینند از شما چه کسی است که حدیث ما را روایت کرده و در حلال و حرام ما مطالعه نموده و صاحب نظر شده و احکام و قوانین ما را شناخته است.... بایستی او را به عنوان قاضی و داور بپذیرند، زیرا که من او را حاکم بر شما قرار داده‌ام» موضوع سوال حکم کلی بوده و امام هم تکلیف کلی را بیان فرموده است. این حکم سیاسی اسلام است؛ حکمی است که سبب می‌شود مسلمانان

۱. ملامهدی خرم آبادی، ولایت فقیه و حاکمیت ملت، ص ۶۳.

۲. کافی، ج ۱، ص ۳۲-۳۴.

۳. منتظری، مبانی فقهی حکومت اسلامی، ج ۲، ص ۲۵۷-۲۵۸.

۴. امام خمینی، ولایت فقیه، ص ۱۰۱-۱۰۲.

نتیجه گیری

ولایت فقیه در منظومه‌ی فکری شیعه، استمرار خط امامت در عصر غیبت است و مأموریت اصلی آن، حفظ شریعت، صیانت از هویت اسلامی و هدایت جامعه در مسیر تحقق عدالت مهدوی می‌باشد. تجربه‌ی جمهوری اسلامی ایران طی بیش از چهار دهه نشان داده است که این نظریه توانسته از عرصه‌ی تئوری به میدان عمل وارد شود و ظرفیت‌های خود را در حوزه‌های گوناگون سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و بین‌المللی آشکار سازد.

انقلاب اسلامی ایران با محوریت ولایت فقیه، الگویی نوین از حاکمیت دینی را به نمایش گذاشت که نه وابسته به شرق سوسیالیستی بود و نه دنباله‌رو غرب لیبرالی، بلکه بر مبنای شریعت اسلامی استوار شد. همین امر توانست الهام‌بخش جنبش‌های بیداری اسلامی و مقاومت ملت‌های مظلوم گردد و جایگاه ایران را به عنوان پرچم‌دار عدالت خواهی در جهان تثبیت نماید.

با این همه، آسیب‌هایی نظیر نگاه شعاری به مهدویت، ضعف در تبیین عقلانی ولایت فقیه و و تحریم مفهوم انتظار همچنان تهدیدی جدی به شمار می‌رود. رفع این آسیب‌ها جز با جهاد تبیین، ارتقای معرفت دینی، توسعه‌ی عدالت اجتماعی، مبارزه با فساد و گسترش جبهه مقاومت اسلامی ممکن نخواهد بود. بدین ترتیب، ولایت فقیه می‌تواند هم در سطح داخلی و هم در عرصه‌ی بین‌المللی، زمینه‌های عینی و فکری ظهور را بیش از پیش فراهم سازد.

بنابراین، نتیجه‌ی نهایی پژوهش این است که ولایت فقیه نه صرفاً نظریه‌ای برای اداره‌ی دوران غیبت، بلکه راهبردی کلان برای زمینه سازی ظهور دولت کریمه است. هر چه جامعه اسلامی در پرتو این ولایت به عدالت، استقلال، پیشرفت علمی و فرهنگی نزدیک‌تر شود، پذیرش و تحقق حکومت جهانی حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) آسان‌تر و سریع‌تر خواهد شد.

فهرست منابع و مآخذ

* قرآن

* نهج البلاغه

۱. الیاس، ارغوان، فرهنگ نوین عربی- فارسی، مترجم سید مصطفی طباطبایی، تهران: کتابفروشی اسلامی، چاپ دهم، ۱۳۷۷.
۲. ابن الاثیر، مجدالدین، النهایه فی غریب الحدیث و الاثر، محقق محمد طاهر احمد الروسی، محمود محمد العلمانی، بیروت المکتبه العلمیه، ۱۳۹۹هـ.
۳. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغه، محقق عبدالاسلام محمد هارون، بیروت دارالفکر، ۱۳۹۹هـ. ۱۹۷۹م.
۴. انصاری، مرتضی، مکاسب، تراث الشیخ الاعصلم، بی جا، ۱۴۱۵ق.
۵. بحرالعلوم، سید محمد، بلغه الفقیه، مترجم محمد تقی بحرالعلوم، تهران، مکتب الصادق، چاپ چهارم، ۱۴۰۳ق.
۶. _____، بلغه الفقیه، مترجم محمد تقی بحرالعلوم، تهران: مکتبه الصادق، چاپ چهارم، ۱۴۰۳ق.
۷. بنیاد بین المللی غدیر، ولایت فقیه استمرار حکومت علوی و نقطه درخشان انقلاب اسلامی قم، شریعت، چاپ اول، ۱۳۹۱هـ.ش
۸. بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود(عج)، گزارش کارکرد سالانه قم، ۱۴۰۰هـ.ش.
۹. طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم، تحقیق، موسسه النشر الاسلامی، بی جا.
۱۰. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۷۴هـ.ش
۱۱. طاهری خرم آبادی، سید حسن، ولایت فقیه و حاکمیت ملت، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم ۱۳۶۲هـ.ش
۱۲. جوادی آملی، عبدالله، انتظار و مهدویت، اسراء، قم، ۱۳۸۹هـ.ش
۱۳. _____، ولایت فقیه، مرکز نشر اسراء، قم، ۱۳۷۸هـ.ش.
۱۴. جمعی از نویسندگان، موسوعه احکام الاطفال و ادلتها، قم، مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، ۱۴۲۹هـ.ق

۱۵. خمینی، روح الله، صحیفه امام.
۱۶. خمینی، روح الله، مصباح الهدایه، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ سوم، ۱۳۷۶
۱۷. _____، کشف الاسرار، تهران، بی تا.
۱۸. _____، تنقیح الاصول، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.
۱۹. _____، ولایت فقیه، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره) ۱۴۲۳ق.
۲۰. _____، ولایت فقیه، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ هفتم، ۱۳۷۷
- ه.ش.
۲۱. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، دفتر نشر انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷ه.ش.
۲۲. درتاج، فتانه، «جامعه منتظر ظهور منجی»، مجموعه آثار همایش بین‌المللی دکتترین مهدویت، بی تا.
۲۳. رفیع پور، فرامرز، مردم سالاری دینی در ایران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران: ۱۳۸۴.
۲۴. رستمی، مهدی، مهدویت و آسیب‌های اجتماعی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم: بی تا.
۲۵. رشاد، علی اکبر، تمدن سازی و دولت کریمه، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۹۵ه.ش.
۲۶. سلیمیان، خدامراد، رساله مهدویت (حضرت مهدی (عج) در دوران غیبت)، موسسه نشر شهر، چاپ اول، ۱۳۸۷.
۲۷. سراج، حسین، جنگ نرم و ولایت فقیه، نشر معارف، تهران: ۱۳۹۲.
۲۸. سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، دیپلماسی فرهنگی ایران، تهران: ۱۳۹۸ه.ش
۲۹. ستاد سلول‌های بنیادی، معاونت علمی ریاست جمهوری، مجموعه پژوهشی ایران، ۱۳۹۹
۳۰. سید مرتضی، علی بن حسین، الانتصار، بی تا، بی جا، ۱۲۷۶ق
۳۱. شفیعی سروستانی، ابراهیم، انتظار، باید و نبایدها، بشر موعود عصر، ۱۳۸۷ه.ش.
۳۲. شاکری، محمد، ولایت فقیه و جنگ نرم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران: ۱۳۹۵ه.ش.
۳۳. صافی گلپایگانی، لطف الله، منتخب الاثر، موسسه السیده المعصومه، قم، چاپ اول، ۱۴۱۹ق.
۳۴. _____، منتخب الاثر، انتشارات مولف، بی تا، ۱۴۲۲ق.
۳۵. صدوق، محمدبن علی، کمال الدین و تمام النعمه، موسسه نشر اسلامی، قم، ۱۴۰۵ق.

۳۶. علامه حلی، حسن بن یوسف، نهج الحق و كشف الصدق، بیروت، دارالکتاب اللبنانی، چاپ اول، ۱۹۸۲م.

۳۷. قمی، حسن، جبهه مقاومت اسلامی و ولایت فقیه، موسسه امام خمینی، ۱۳۹۵ه.ش.

۳۸. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، کافی، قم، دارالحديث، ۱۴۰۷ق.

۳۹. گزارش سالانه پیشرفت‌های علمی ایران، ستاد توسعه فناوری نانو، ۱۴۰۰ه.ش.

۴۰. مطهری، مرتضی، امدادهای غیبی در زندگی بشر، بی‌تا، ۱۳۵۴ه.س.

۴۱. منتظری، حسین علی، مبانی فقهی حکومت اسلامی، مترجم محمد صلواتی، قم: کیهان، ۱۳۶۷ه.ش.

۴۲. _____، در سایه شیعه ولایه الفقیه و فقه الدوله الاسلامیه، المركز العالمی بعدراسات الاسلامیه، قم، ۱۴۰۹ه.ق.

۴۳. میرتبار، سید محمد، آسیب شناسی جامعه منتظر، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (عج)، قم، ۱۳۹۰ه.ش.

۴۴. مهدی پور، علی اکبر، او خواهد آمد، انتشارات رسالت، بی‌جا، چاپ دهم، ۱۳۷۹ه.ش.

۴۵. متقی هندی، علی بن حسام الدین، کنز العمال، بیروت: موسسه الرساله، ۱۴۰۹ق.

۴۶. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، دارالاحیاء التراث العربی، بیروت، چاپ سوم، ۱۴۰۳ق.

۴۷. _____، بحارالانوار، موسسه الوفاء، بی‌جا، ۱۴۰۳ه.ق.

۴۸. مکارم شیرازی، ناصر، آمادگی برای ظهور.

۴۹. _____، مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران دارالکتب الاسلامیه، چاپ سی و دوم، ۱۳۷۴ه.ش.

۵۰. موسوی، خلخالی، سید محمد صمدی، الحاکمیه فی الاسلام، ناشر سرایی، تهران: ۱۳۸۵ش.

۵۱. ملبدی، محمد بن جریر، دلائل الامامه، مرکز الطاعه و النشر فی موسسه الشیعه، قم، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.

۵۲. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الاختصاص، دارالمفید للطباعه و البشر و التوزیع، بیروت، چاپ دوم، ۱۴۱۴ق.

۵۳. مسند، محمد، دعوی السفارت فی الغیبیه الکبری، بیروت، دارالمورخ العربی، ۱۴۱۳ق.

۵۴. فیرمی، داوود، نظام سیاسی و دولت در اسلام، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۶ش.

۵۵. _____، نظام سیاسی و دولت در اسلام، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۶ش.
۵۶. مطهری، مرتضی، عدل الهی، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۷۵.
۵۷. _____، پیرامون جمهوری اسلامی، صدرا، تهران، ۱۳۷۸.
۵۸. مصباح یزدی، محمد تقی، مبانی حکومت اسلامی، موسسه امام خمینی، قم، ۱۳۸۰ه.ش
۵۹. _____، نظریه سیاسی اسلام، موسسه امام خمینی (ره) قم، ۱۳۸۲ه.ش.
۶۰. مرکز پژوهش‌های مجلس، گزارش تحریم‌های اقتصادی ایران، بی‌جا، ۱۳۹۰ ه.ش
۶۱. نوری، حسین، مستدرک الوسائل، درالاحیاء التراث العربی، بیروت ۱۴۰۸ق
۶۲. نجفی، میرزا محمد حسن، جواهر الکلام، دارالحیا التراث العربی، بیروت، چاپ هفتم، ۱۳۶۲.
۶۳. نعمانی، محمد بن ابراهیم، الغیبه، انتشارت صدوق، قم، ۱۴۲۲ق
۶۴. سایت khameni.ir